

Всесвітня історія

К.В. Мальшина

ЗЕМЛЕРОБСТВО МАЙЯ ПОСТКЛАСИЧНОГО ПЕРІОДУ (X-XVI ст.): ЕКОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Загальноприйнятою точкою зору є твердження про те, що чим нижче рівень розвитку суспільства, тим більше це суспільство залежить від природно-кліматичних умов. Цивілізація майя розвивалася у період пізнього неоліту, і географічний чинник визначив весь комплекс матеріальної культури та його особливості. Вивчення екологічного аспекту економіки посткласичної цивілізації майя є необхідним завданням для подальшого дослідження і виявлення її специфіки.

Вже у першій половині XX ст. проблеми впливу географічного фактору на розвиток майяської цивілізації торкалися відомі американські спеціалісти – прибічники теорії винятковості цивілізації майя (А.Тоззер, С.Морлі, Г.Спінден, Г.Уіллі, Б.Брейнерд, К.Керам, Ч.Галленкамп [1-6]), а також мексиканські (А.Бартра, А.Рус Луїлльє [7-8]) та російські історики (Ю.В.Кнорозов, Р.В.Кінжалов – у вступних статтях до публікацій джерел [9-10]). Але питання розвитку і структури економіки майя у той час ще не стали головним предметом дискусій. У період з 1960 р. до середини 1980-х рр. система життєзабезпечення майя вперше привертає пильну увагу дослідників. Головним питанням стає відповідність мільпового (тобто підсічно-вогневого) землеробства величезній чисельності та щільності населення, висловлюється думка про паралелі між давніми цивілізаціями Месопотамії, Єгипту та Центральної Америки (Р.М.Адамс, В.І.Гуляєв, Р.В.Кінжалов [11-13]). З середини 1980-х рр. загальна тенденція зростання уваги до екологічних проблем у світі призвела до широкого наукового інтересу відносно вирішення подібних проблем у минулому. Тому лівова частка публікацій кінця 1980-х–1990-х років з історії майяської цивілізації присвячена саме природним ресурсам її життєзабезпечення [14-18]. На основі новітніх даних сьогодні створені деякі узагальнюючі праці з історії торгівлі [14], землеробства [18], демографії [15; 19]. Однією з найбільш знакових робіт можна назвати монографію Р.Шерера, де узагальнені дані, які мають науковці на сьогодні [20]. Однак у сучасній українській історіографії розробок з цієї проблематики поки що не існує.

Юкатан – це величезний півострів, значна частина якого оточена водами Карибського моря. Його природа дуже різноманітна, в ній існуванням особливих екологічних ніш у різних геолого-кліматичних умовах. Протягом всього існування населення на півострові клімат неодноразово змінювався, що істотно позначалося на економічних умовах розвитку цивілізації. Наприклад, вологі умови виникають у 300 - 800 р. н.е. [21.-Р.48-49; 22.-Р.262-263], що історично збігається з розквітом класичної цивілізації майя. Найжорстокіша посуха, що, за оцінками фахівців, була “одним із найсуворіших кліматичних відхилень за останні 10 тисяч років” [23], стала рубежем між класичним і посткласичним періодом. Посткласичний період характеризувався зростанням вологості клімату, яка періодично змінювалася посухами [21.-Р.49]. Геологічна структура Юкатана відзначається унікальними та вкрай різноманітними ґрунтами. Різниця в кліматичних і ґрунтових умовах, на думку автора, призвела до вузького районування і визначила застосування різноманітних комплексів агрономічних методів.

Протягом багатьох десятиріч в науці панували традиційні погляди, засновані на єдиному письмовому свідоктві Ланди [9.-С.145], що майя для продовольчого забезпечення використовували тільки екстенсивне “мільпове” землеробство, при якому після випалювання лісу ділянки обробляли короткий (біля 4 років) період і залишали під паром [24.-Р.42]. При такій системі в господарському

обігу знаходилася одна третина землі. А тому мільпова система займала широкі площі обжитої території, але не могла підтримувати щільні концентрації населення.

Як свідчить сучасна наука, найбільш древні цивілізації в Старому і Новому Світі створювали системи життєзабезпечення, що були набагато інтенсивнішими і продуктивнішими [25.-Р.307-326; 26.-65-77]. Тому древні майя виглядали як аномальне явище: високі досягнення цивілізації при досить примітивній сільськогосподарській практиці. Але у 70-ті роки з'явилися нові дані, що спростовують колишні висновки про залежність майяського суспільства від малоефективної системи землеробства.

Вивчення взаємодії великих міських центрів із сільським населенням показало, що великі скупчення населення з високою щільністю забудови існували на всіх "клаптиках" придатної до обробки землі, незалежно від наявності міського центру. Локальні центри, підпорядковані столицям, розташовувалися регулярно на визначеній відстані від своєї "метрополії" [27.-Р.107]. Специфічне розташування міських центрів співвідносилось, звичайно, із безпосереднім доступом до гарних земельних угідь. Простежується перевага основних сільськогосподарських угідь у виді концентрації поселень усередині визначених екологічних зон. Однак більш ретельний розгляд політичної географії Юкатану, накладеної на сільськогосподарську карту, ставить залежність розташування великих міст від продовольчих ресурсів на друге місце. Локальні центри, підпорядковані столицям, розташовувалися регулярно на визначеній відстані від своєї "метрополії", що залежало насамперед від відстані, що міг пройти гонець-пішохід за визначену кількість часу. Таким чином, відстані і зв'язку між великими міськими центрами мали скоріше політичний, ніж економічний характер. Тому плідність економіки, і насамперед землеробства, мала відповідати потребам населення незважаючи на ті геолого-кліматичні умови, які були характерними для тієї чи іншої місцевості.

Також демографічні дослідження вказують, що на Юкатанському півострові на початку Конкісти існувало населення кількістю приблизно до 25 млн. людей. Як бачимо, майя посткласичного періоду були здатні підтримувати набагато більшу кількість населення, ніж це було можливо, використовуючи тільки мільпову систему. Поряд з нею вони розвивали й удосконалили різноманітні методи землеробства. Кліматичні відзнаки віддалених один від одного регіонах території майя забезпечували комбінації цих методів, кожен з яких пристосовувався до особливих умов даної території. Специфіка економіки посткласичних майя полягала у ретельності підбору комбінацій методів землеробства з одержанням продовольства іншими шляхами, що відрізнялися в різних регіонах (полювання, збиральництво та рибальство). Землеробство давало найбільшу частину продовольчих ресурсів майя. Тисячоліття розвитку землеробства й адаптації до навколишнього середовища принесли свої плоди у виді складної комбінації технологічних методів, які можна описати в двох категоріях: екстенсивні мільпові системи та інтенсивні системи.

Сьогодні американські дослідники визначають у майя такі екстенсивні землеробські системи: "короткострокова", "довгострокова" і терасна. Виникли вони до посткласичної епохи, але продовжували функціонувати і в цей період.

"Короткострокова" мільпова система землеробства - це сполучення коротких періодів культивування з довгими періодами пари на умовах 1-3 року пари на рік обробки [28.-Р.163]. Вона застосовувалася в районах із кращими ґрунтами і рясними дощами. У більш маргінальних типах навколишнього середовища застосовувалася "довгострокова" система, при якій необхідно 3-6 років пари на рік обробки. Для майя посткласичного періоду обидва методи були пов'язані з дуже трудомістким завданням вирубки полів кам'яними знаряддями, наступним висушуванням зрубаної рослинності і спалюванням прямо на полі, після чого ділянку засівали. При цьому корисні дерева і інші дікі рослинні види залишали зростати на полі.

Ще одним видом мільпового землеробства була модифікація похилого ландшафту шляхом будівництва кам'яних *терас* на схилах пагорбів, на північному заході й у районах центральних рівнин Юкатана; площа земель, реконструйованих під тераси, сягала 200 тис. га [29.-Р.56; 30.-Р.225].

До інтенсивних методів землеробства, що були відомі майя в посткласичний період, ми відносимо: а) інтенсивне рільництво та інтеркроппінг; б) присадибне садівництво; в) садівництво у рехолладах; г) лісівництво; д) гідралічна модифікація ландшафту (іригація та меліорація).

Інтенсивне рільництво передбачало тривалу експлуатацію ґрунту без перерв на пару, що практикувалося в алювіальних долинах, що поширені в південних низовинах і на узбережжях Юкатану. Періодичні повені в цих районах звичайно відновлювали родючість ґрунту шляхом нанесення нових алювіальних прошарків. Етнографічні дані говорять про його використання в поплавних долинах, що зустрічаються повсюдно на Юкатані [31.-Р.525]. Там, де старі ґрунти більше не відновлювалися внаслідок повеней, виснаження їхніх живильних речовин контролювалося правильним добором комбінацій симбіотичних рослин, що вирощувалися спільно (цей метод зараз називають "*інтеркроппінг*") [32.-Р.71]. Як сьогодні, так і в минулому цей спосіб залишається досить

продуктивним. Господарча експлуатація потенціалу районів з інтенсивним рільництвом перетворила їх у “житницю” майя, що забезпечувала великі обсяги додаткового продукту для торгівлі з містами.

Присадибні сади, як говорить сама назва, знаходилися між житловими комплексами на ділянках, що прилягали до них. Потенціал цього типу інтенсивного землеробства було можливо використовувати завдяки величезній кількості харчових рослин, що є характерними для флори Юкатану [33-34]. На присадибних ділянках постійно підтримувалася висока врожайність при мінімальній обробці та низькій виснаженості ґрунтів, що забезпечувалась посівами сумісних культур і постійною сівозміною та добривами.

Садівництво у *рехолладах* було методом інтенсифікації землеробства в обмежених областях Юкатану - в основному на півночі і північному сході. Це прекрасний приклад адаптації майя до дуже складних кліматичних умов, приклад взаємодії людини й екологічної ніші. Основні ландшафти на цій території - це простори вапнякового материка, більш плоского до узбережжя і горбистого всередину. Ці ґрунти звичайно вважалися археологами неможливими для землеробства. Але, як показали нові дослідження, майя посткласичного періоду знаходили їх придатними для садівництва.

Це пов'язано з тим, що у вапняковому панцирі, що по суті є материковою породою Юкатану, існують неглибокі провали, западини, наповнені ґрунтом, в яких волога зберігається в пористих стінках ями. У геології їх іменують “кишенями” [35.-Р.117]. “Кишені” мають загальну місцеву назву *рехоллад*. Геологічно виявлено декілька типів *рехоллад*. Один із них має місцеву назву - *бахаді*; вони відрізняються великими розмірами (у середньому 400 x 400 м, глибина до 0,5 м). Вони не можуть акумулювати багато ґрунту, але мають перевагу через те, що не дають стікати дощовій воді. Всі види *рехоллад* огорожувалися кам'яними стінами [32.-Р.70]. Такий метод забезпечує ідеальні екологічні умови для садових дерев. *Рехоллади* використовувалися для вирощування плодів і фруктів, включаючи какао. Через вічну родючість і глибину ґрунту *рехоллади* використовують і сьогодні, часто для садівництва, але іноді і для польової культивуації. Деякі общинники, що мають гарні *рехоллади* на своїх земельних наділах, вирощують у них два врожаї в рік.

Лісівництво – це культивуація деревних порід не в присадибних ділянках, а скоріше на широких просторах. Різноманітність продуктивних видів, доступних майя, включало *рамон* (хлібне дерево), какао, саподілью, авокадо. Найбільш ефективний метод, доступний і в той же час економічний, полягав у вирощуванні сумісних дерев на одній ділянці. Цей метод у літературі ще називають “штучний тропічний ліс”. Він полягав у вирубці непотрібних видів у лісі і засаджуванні очищеної площі сумішшю необхідних видів.

Гідравлічні модифікації ландшафтів у посткласичний період були двох видів: вони служили, з одного боку, для іригації полів, або, з іншого боку, для відведення зайвої води з насичених ґрунтів. Майя будували *іригаційні мережі*, але в масштабах, набагато менших, ніж відповідні споруди в інших місцях Нового Світу (уздовж Тихоокеанського узбережжя Перу, на південному заході США). Найбільш вивчені такі спорудження в районі міста Есна, більш сухій перехідній зоні між центральними і північними низовинами [36.-Р.211-224].

Іншим видом гідравлічної модифікації земель було будівництво “*піднятих полів*”. Їх будували в низько розташованих місцевостях, що у Мексиці називають “*бахос*”, у сезонних болотах на західному й особливо східному узбережжі Юкатану; вони дозволяли використовувати дуже родючі ресурси, інакше недоступні. Підняті поля споруджували шляхом викопування вузьких дренажних каналів у водонасичених шарах ґрунту, нагромаджували вириту землю на довгі пагорби і формували грядки [37.-Р.658-662]. Через цю особливість у науковій літературі поширена і інша назва - “*вологі поля*”. Вони дозволяли тривалу експлуатацію, могли одночасно використовувати як джерела рибальства або навіть для устаткування системи ставків для розведення водяних видів тварин.

Населення Юкатану в посткласичний період, як правило, не користувалося виключно одним методом. Джерела свідчать про те, що на кожній території общинне господарство користувалося сполученням кількох методів, як екстенсивних, так і інтенсивних. На відміну від класичного періоду, де общинне господарство орієнтувалося на одну систему землеробства та більш покладалося на сприятливість екологічних умов, в посткласичний період спостерігається полікультурне господарство, що базувалося на комбінації різних аграрних технологій. Ця система дозволяла освоїти культивуацію тендітних видів рослин в несприятливих для них умовах. Саме ця специфіка посткласичного землеробства стала матеріальною базою для нового циклу цивілізаційного розвитку.

Таким чином, протягом X-XVI ст. формується досить складна система життєзабезпечення, яка прямо залежала від геолого-кліматичних факторів, що характеризують цей період. Різниця геолого-кліматичних умов на півострові Юкатан гарантувала застосування безлічі оригінальних агрономічних методів, які доповнювали один одного. Майя практикували стратегію змішаного землекористування, користуючись перевагами мозаїчної різноманітності екологічних ніш на півострові Юкатан. Це виявлялося в керуванні сільськогосподарським ризиком і сезонними

різницями шляхом розсіювання полів по місцях з різними екологічними умовами. Різноманітність ґрунтових ресурсів використовувалася протягом всієї історії населення Юкатану.

Існування щільного населення, його специфічне розташування регулярно на визначеній відстані від своєї “метрополії”, скоріше політичний, ніж економічний характер зв’язків між великими міськими центрами на тлі детально розвинутої системи продовольчого забезпечення надають можливості зробити висновок, що сільське господарство майя повинно розумітися як частина складної еволюційної системи, що включає і соціальні, і екологічні процеси.

Джерела та література

1. Spinden H.J. The Ancient Civilizations of Mexico and Central America // American Museum of Natural History Handbook Series. – № 3. – New York. – 1917.
2. Morley S.G. The Ancient Maya. – Stanford, 1946.
3. Willey G.R. The Structure of Ancient Maya Society // AA. – 1956. – № 58.
4. Brainerd G.W. The Maya Civilization. – Los Angeles, 1954.
5. Керам К.В. Боги, гробницы, ученые. – М., 1963.
6. Галленкамп Ч. Майя: Загадка исчезнувшей цивилизации. – М., 1966.
7. Bartra M. La Tipologia y la Periodificacion en la Arqueologia. – Mexico, 1964.
8. Рус А. Народ майя. – М., 1986.
9. Ланда Д. Де. Сообщение о делах в Юкатане. – М.; Л., 1955.
10. Пополь Вух. Родословная владык Тотоникапана. – М.; Л., 1959.
11. Adams R.M. On the Environmental Limitations of Maya Cultural Development // SWJA. – N 14.
12. Гуляев В.И. Древнейшие цивилизации Мезоамерики. – М., 1972.
13. Кинжалов Р.В. Культура древних майя. – Л., 1971.
14. Trade and Market in the Early Empires: Economies in History and Theory. – Glencoe, 1986.
15. Precolumbian Population History in the Maya Lowlands / Culbert T. P., Rice D.S. eds. – Albuquerque, 1990.
16. The Peak of Lowland Maya Civilization / Sabloff J.A., Henderson J.S. eds. – Dumbarton Oaks, 1993.
17. Sabloff J.A. The New Archaeology and the Ancient Maya. – N.Y., 1994.
18. The Managed Mosaic: Ancient Maya Agriculture and Resource Use. – Salt Lake City, 1996.
19. Turner B.L. Population Reconstruction of the Central Maya Lowlands: 1000 B.C. to 1500 A.D. – Albuquerque, 1990.
20. Sharer R.J. The Ancient Maya. 5-th ed. – Stanford, 1994.
21. Leyden B.W., Brenner M.A. Record of Long- and Short-Term Climatic Variation from Northern Yucatan // The Managed Mosaic: Ancient Maya Agriculture and Resource Use. – Salt Lake City, 1996.
22. Dahlin B.H. Climate and Prehistory on the Northern Yucatan Peninsula // Climate Exchange. – № 5.
23. What Killed the Mayas: War or Weather? // US News & World Report. – Vol. 18. – № 23.
24. Boserup E. The Conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change Under Population Pressure. – Chicago, 1965.
25. Cook O.F. Milpa Agriculture // Annual Report of the Smithsonian Institution, 1919. – Washington, 1921.
26. Lundell C.L. The Agriculture of the Maya // Southwest Review. – 1933. – № 19.
27. Fedick S.L. An Interpretive Kaleidoscope: Alternative Perspectives on Ancient Agricultural Landscapes of the Maya Lowlands // The Managed Mosaic: Ancient Maya Agriculture and Resource Use. – Salt Lake City, 1996.
28. Turner B.L. Ancient Agricultural Lands Use in the Central Maya Lowlands // Pre-Hispanic Maya Agriculture / Harrison P.D., Turner B.L., eds. – Austin, 1978.
29. Eaton J.D. Ancient Agricultural Farmsteads in the Rio Bec Region of Yucatan // UCARF Contribution. – 1975. – № 27.
30. Puleston D.E. Terracing, Raised Fields, and Tree Cropping in the Maya Lowlands: A New Perspective on the Geography of Power // Pre-Hispanic Maya Agriculture / Harrison P.D., Turner B.L., eds. – Austin, 1978.
31. Sheets P.D. Environmental and Cultural Effects of the Ilopango Eruption in Central America // Volcanic Activity and Human Ecology / Sheets P.D., Grayson D.K., eds. – New York, 1979.
32. Kepecs S., Boucher S. The Pre-Hispanic Cultivation of Rejolladas and Stone-Lands // The Managed Mosaic: Ancient Maya Agriculture and Resource Use. – Salt LakeCity, 1996.
33. Puleston D.E. Brosimum alicastrum as a Subsistence Alternative for the Classic Maya of the Central Southern Lowlands. – Philadelphia, 1968.
34. Puleston D.E. The Role of Ramon in Maya Subsistence // Maya Subsistence: Studies in Memory of Dennis E. Puleston. – N.Y., 1982.
35. Siemens A.H. Karst and the Pre-Hispanic Maya in the Southern Lowlands // Pre-Hispanic Maya Agriculture / Harrison P.D., Turner B.L., eds. – Austin, 1978.

36. Matheny R.J. Contemporary Farming and Ancient Maya Settlements // Pre-Hispanic Maya Agriculture / Harrison P.D., Turner B.L., eds. – Austin, 1978.
37. Scarborough V.L., Gallop G.G. A Water Storage Adaptation in the Maya Lowlands // Science. – 1991. – № 251.

Summary

The article deals with forming of the Postclassic Maya agricultural system in a context of geologic-climatic conditions of Yucatan peninsula. Extensive and intensive agronomic methods are picked out, the Mayan strategy of mixed land tenure is figured, the main kinds of household plants briefly reviewed. It is considered, that Mayan agriculture is had to be understood as a part of the complete evolutionary system of composing social and ecological processes.

В.М. Морозко

ЗАКОРДОННІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПСР У 1906 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1907 року

У 2001 р. автором опублікована стаття, яка висвітлює діяльність есерів-емігрантів напередодні та в час першої революції в Росії [1]. Пропонована нині публікація розглядається нами як її продовження. Це звільняє від необхідності знову повертатися до аналізу історіографії та джерел з проблеми. Його можна знайти у першій статті.

Однак при цьому, на наш погляд, вимагає пояснення вибір хронологічних рамок нового дослідження. Досі в історіографії російської політичної еміграції цей період окремо не розглядався. Навіть більше, торкаючись закордонної діяльності загальноросійських партій на початку ХХ ст., дослідники простежували її, у кращому випадку, до кінця 1905 р. і знову згадували про неї, вже аналізуючи події після третьочервневого перевороту 1907 р. Підкреслимо, у кращому випадку. Бо, скажімо, найавторитетніший на сьогодні російський дослідник історії ПСР доби першої революції М. Леонов у своїй ґрунтовній об'ємній монографії закордонні організації взагалі ігнорує, обмежується лише аналізом роботи партійних конференцій, що відбувались за межами імперії [2]. Ця ж тенденція простежується й у публікаціях документів і матеріалів. У 90-і роки побачив світ відповідний тритомник. У його першому томі зібрані документи за час від 1900 до 1907 р. [3]. Але матеріали про роботу закордонних організацій ПСР у 1905 – 1907 рр. в ньому шукати марно.

Визнаємо, що і в нашій попередній статті виклад матеріалу обмежувався кінцем 1905 р. Це має під собою об'єктивну основу. Після Маніфесту 17 жовтня політичні партії отримали можливість працювати легально і тому істотно скоротили свою закордонну присутність, спрямували майже всіх емігрантів в Росію. В. Чернов згадував: “Партія, зрозуміло, цілковито перебудувалась, усі вільні сили, що знаходилися в її розпорядженні, були перекинуті в Росію, за кордоном майже все було переведено на “консервацію” [4.-С.250-251]. Але “майже”, це все ж не 100%, а консервація – не синонім ліквідації. Закордонна діяльність була незначною, однак не припинялась і варта того, щоб її не замовчувати.

На початку 1906 р. з відомих есерівських діячів за кордоном перебували М. Гоц, І. Рубанович, Х. Житловський та Л. Шишко. Першого з них тримала в Західній Європі тяжка хвороба. Майже повністю паралізований, М. Гоц, що, як відомо, був одним із засновників і визнаних лідерів ПСР, аж до перенесення центру партійної роботи в Росію залишався людиною, котра об'єднувала однопартійців. Після його смерті влітку 1906 р. Л. Шишко дав його діяльності останнього періоду життя наступну промовисту оцінку: “Біля його ліжка або крісла відбувалися партійні наради і обговорювалися найсерйозніші заходи: до нього, як і раніше, їхали з Росії делегати центрального комітету й представники громадських організацій: коли він повертався в Женеvu (після лікування – В.М.), він продовжував керувати виданням партійного органу” [5.-С.289-290].

Автор некролога залишився за кордоном після недовгого перебування на Батьківщині у розпал революції не в останню чергу теж з причини негараздів зі здоров'ям. Один із найстарших діячів визвольного руху, учасник ще “ходіння в народ” Л. Шишко у 1904-1905 рр. входив до складу ЦК ПСР. Раптова відстороненість від активного партійного життя в умовах еміграції періоду, що розглядається, переживалася ним дуже важко, навіювала песимістичні настрої. У приватному листі